

**DE PORTAS PARA FÓRA:
TRADUCIR A LITERATURA GALEGA DE ONTE E DE HOXE¹
BEYOND THE DOORS:
TRANSLATING PAST AND PRESENT GALICIAN LITERATURE**

Kathleen March
University of Maine
kathleen.march@umit.maine.edu

[Recibido 20/10/2021; aceptado 14/12/2021]

Alguén dixo, e díxomo a min, que non facía falta preocuparse de publicar as traducións que se facían, ou que se podían facer, da literatura galega. Interpretei ben o comentario: quería dicir que abundaba con que houbera tradutores e tradutoras. Entendino: cumpría que estivese agradecida de ter a oportunidade de me achegar á Galiza e me asolagar nas augas lingüísticas que me teñen navegando de mar a mar dende hai moitos anos.

Apuntei nesa mesma conversa o de que aparentemente a literatura aboiaba abundaba... Tamén apuntei a idea de que investir en convidar unha persoa a traducir abundaba. E pensei que a idea pertencía a unha persoa non tan afeccionada á literatura coma min. E posibelmente non era persoa mercadora de libros. Mais tamén pensei: se a única persoa que le os meus textos en inglés son eu, perdín, perdo o tempo. Se a xenerosidade dos que me convidaran fica comigo e eu fico coa miña escolma de textos traducidos (que son dous libros en total). Que xa chegaba, seguía a dicir a persoa interlocutora miña, e eu a pensar «que ben». Podo facer o que veño de facer coa Residencia Literaria 1863, na cidade con museos e faros e praias (e moito castelán), cos meus anos, agora serodios e senlleiros, e seica podo deixar, sen facer máis nada, os manuscritos no Rego da Auga onde estou a traballar ao longo do mes de maio. Textos escollidos segundo a miña preferencia, o meu gosto persoal.

Total, un pracer ou unha honra o convite internacional, mais sen ser sostíbel máis aló dun mes.

Daquela, u-los libros de escritoras e escritores non escollidos ou non coñecidos por min; unha persoa soa non define o que é valioso ou, digamos, clásico, nin o que é novo, con moito ritmo e cunha técnica innovadora. Non, non pode ser así, non pode ficar así. Penso, e berro: NON. Daquelas que cantan ás pombas e ás froles, non son. Quero acadar algo máis. Por algo se traduce e non é para permanecermos na raia nin facer de simple ponte entre dúas orelas lingüísticas. Queremos xente lectora para os nosos textos.

¹ Texto da conferencia pronunciada na Facultade de Filoloxía da Universidade da Coruña o 11 de maio de 2021.

Agora vou engadir outra anécdota, relevante para a pregunta de que facemos coas traducións. Traducín algo de Rosalía —isto era para un grupo de artistas— e as verbas nas páxinas dun libro con gravados meus á beira dun poema dela e tamén outro texto —o seu manifesto feminista— non dicían nada porque aos e ás anglofalantes lles faltaba todo o contexto. Xa que logo, faltáballes a lingua, o mapa onde se falaba. Non sabían que cousa era unha Galiza. Como ían sabelo cando moitas persoas estadounidenses non teñen coñecementos nin de xeografía nin de linguas. Precisan de moita axuda nese senso. A vella historia, que aínda é a realidade e é a nosa vergoña nacional.

Por tanto, nun grupo con alta capacidade artística, sentínme chorar (de xeito metafórico), seica porque non entendían, coitados, o que tiñan de valor histórico, global, versos como «Adeus ríos, adeus fontes», a perda do país e da terra coa emigración —feito real que só coñecían polos irlandeses—, non sabían o que significaba o son das campás de Bastabales, a dor das longas noites de pedra. Certo que souben que falarlles de clásicos da literatura galega tamén era inútil. Ninguén preguntou quen fora Rosalía, nin de onde era, nin cando vivira. Gostaran das imaxes, da tradución plástica, iso si.

A tradución ten regandixas e retos. Unha resposta miña fora facer máis libros de artista, aprender, humildemente, a traducir ao galego as imaxes cando ninguén sabía que unha rula era un paxaro ou un castiñeiro era unha árbore. Traducín *As literatas e Lieders* e inserín os textos nun formato acordeón (pregado, longo) con cores axeitadas, pintura acrílica e tinta. Chorei, aínda metaforicamente, ao contemplar a beleza sinxela do texto e a morriña —que eu sentía— de estar novamente en Bastabales. (É verdade: son, por unha banda, excesivamente sentimental.) Mais, sobre todo, chorei porque ninguén se decatara deses versos de Rosalía, senón das cores e formas do meu sinxelo libriño. Non había contexto, non había historia, e eu dixen: «Tecín soia a miña tea», «I wove my cloth alone». O compromiso, porén, non minguou, e procuraba un vieiro axeitado para a tradución sostíbel e de mercado.

Antes diso, traducira *Arredor de si* e puxéralle o título de *Circling*, porque Adrián Solovio vai trazando un enorme círculo dende Trasalba a Trasalba, pasando por Madrid e outras partes de Europa. O “si” do título, ambiguo (polirreferente), non ten equivalente en inglés, e se Adrián Solovio é o viaxeiro protagonista, a novela remata referíndose á Galiza que vai nun periplo vital “arredor de si”. Ou sexa, “circling”.

Do ano 1930, a novela do clásico Otero Pedrayo vale ouro na Galiza; en inglés, é unha obra máis serodia ca min, cun protagonista case puritano. O estilo, que non é nada novo, non pode achegar estruturas orixinais, non pode competir cos de hoxe. Mais no contexto galego da preguerra e mesmo da posguerra, cun galego rico e un estilo perfecto para o seu público, coa paisaxe e o contraste coas cidades europeas, toda lectora ou lector galegofalante capta o significado. Hoxe en día é obriga ter lido a novela.

Tamén traducín contos, a meirande parte clásicos; fixen unha antoloxía. Aí ían Ánxel Fole, Rafael Dieste, Rodríguez Fer, Méndez Ferrín, Vítor Vaqueiro e non lembro quen máis. Ían cun limiar de Carvalho Calero porque daquela era o mestre de moitos e

nome de prestixio. Así era a miña idea. Resultado: o libro saíu ao mercado; mágoa ter el un prezo prohibitivo.

Mais pregunto: non queredes exportar a vosa literatura e os nomes, a historia, os contextos (políticos, estilísticos, xeracionais etc.) que van con ela? Non queredes que se vexa, ou máis ben, se lea, a paisaxe, as moitas paisaxes, de mar e monte, camiños, vieiros, castiñeiros, toxos con chorima, o feísmo, as eivas e todo o que vós tedes e sabedes, o que é a vosa memoria histórica? Se non, por que e para que estou aquí? E eu, coma outras persoas namoradas da tradución?

Dicídeme que traduza, facédeme o favor de pedir que entre a saco —como boa ianqui— e faga versións na lingua que eu falo. Na lingua que coñezo mellor, moito mellor, ca o galego. No inglés, que malia ser americano, ten rexistros do rural e da elegancia, que tamén ten xogos de palabras e palabróns.

Falando do rural e de como sacamos proveito del: traducín a Cunqueiro, a súa *Xente de aquí e acolá*, á lingua que eu mamei nos primeiros meses de vida, que domino porque levo moitos anos e décadas a falala, e que falo —se non falo con coidado— co sotaque dunha vila case aldea do oeste do estado de Nova York. Iso puideren facelo por ser de onde son, do meu pobo. Dicídeme que poña a fala da xente de aquí na fala da miña querida Palmyra (o nome desa vila onde naceu a relixión mormoa que non foi a miña). E que, ao traducir, que ría coma tola da retranscrición galega, entendendo perfectamente as relacións da xente de aquí, que a xente de alá tamén entendería —se puideren lelas na súa lingua, na miña lingua—. Pode, con *Folks From Here and There*. Cunqueiro a falar como falaban os veciños de Palmyra.

Nos Estados Unidos, os clásicos nosos, moitos deles feitos por homes (non é iso o máis importante no que estou a dicir aquí) non están mortos, teñen lectores. Quen nega o valor dunha Louisa May Alcott, dunha Harriet Beecher Stowe, dunha Sarah Orne Jewett, ou mesmo dun Walt Whitman ou dun James Fenimore Cooper? O único é que non se lles poden facer consultas directas sobre temas ou xiros, frases xa esquecidas polo idioma cotián. Se cadra o inglés era lixeiramente outro, daquela. Era un bo inglés. Son obras para seren exportadas.

As obras clásicas teñen que falar, dicirnos cousas. Exemplo recente: *Mociñas* (*Little Women*, que agora tedes en galego grazas ao labor heroico de Rocío Viéitez). A novela de Louisa May Alcott retrata as penurias dunha familia durante a nosa guerra civil. Mostra a dignidade e morais dunhas irmás. A nosa guerra foi moi outra ca a española, mais guerra foi. Os valores fican, non importa o país. A novela *The Country of the Pointed Firs* (*A terra dos abetos aguzados*) (1896), de Sarah Orne Jewett, non está traducida, mais

no Maine onde eu vivo é todo un clásico, familiar e amado, cunha protagonista que mora soa e sabe moito. Mostra a paisaxe da costa atlántica e a forza dunha muller. Non vos di algo? Non merecería o esforzo traducir a obra de Jewett?

Por outra banda, dúbidas vós, persoas galegas letradas, en ler libros traducidos doutros países e doutras linguas? Penso que non, que tedes máis coñecemento do mundo e desexos de coñecelo. Ledes, daquela, moito libro traducido, contades con ter acceso a moito texto impreso e virtual. Que condición política ou económica prohibe que as persoas anglofalantes aprendan a facer o mesmo coa escrita en galego?

Mais non cómpre falar da política e situación económica da tradución ao galego, xa que logo, porque penso que non coñezo o terreo. Prefiro continuar co tema de verquer o voso ao inglés.

De como temos necesidade de que haxa versións inglesas dos clásicos, podemos pasar ao intre actual. Traducir as contemporáneas e contemporáneos introduce un novo elemento, unha oportunidade, precisamente porque, se están os autores vivos, podemos establecer un diálogo. Podo eu preguntar, aclarar as moitas dúbidas que xorden, comprobar as intencións e as referencias non tan doadas de identificar. E aprender moito. Inserirme, inserir a miña cabeza e lingua —non pensedes mal— no mundo de aquí que sempre me mantén humilde, escoitando como escoito, a fragilidade, a sonoridade e a enraigada complexidade do idioma galego.

Cada páxina presenta oportunidades de caer, de perder a dignidade ou de acadar algo valioso, unha nova palabra ou xiro, o nome dun lugar que non coñecía (e non esquezades que “lugar” en galego non se pode dicir “place” en inglés, que en todo o país americano non hai lugares). Cada páxina de *Pensa nao* traía dores de cabeza para atopar o equivalente dun termo como “mousía” que non existe para nós, que non existiu nunca e que se atopa en Manselle-Sernanselle. Só a xenerosidade de Anxo Angueira resolvía as dúbidas; mesmo mandaba debuxos feitos por un construtor cando o traballo dos que facían un edificio, o uso de pedras e a lingua dos canteiros (intraducíbel, xa que logo) resultaban un misterio. Obras que non se fan do mesmo xeito fóra de Galiza ou de Europa.

A novela de Angueira non resolve a tristura da inxusta, da ruín guerra civil vosa, da violencia que aínda está na memoria de tanta xente e, xa que logo, de tanta escritora e escritor. Medrou esa lembranza dun momento histórico que durou moito e aínda deita a súa sombra sobre túmulos e casas. Hoxe dá valor a cada pedra regada de sangue. Nós vemos a violencia no meu país coma un feito diario, de persoas contra policía, do capital contra o pobo, como unha tendencia de cada ser humano. A nosa guerra diaria. Sen explicación e con moita droga, sen sentido.

Claro que na Galiza o fenómeno da guerra tiña explicación, mais non xustificación. Os estadounidenses temos moito que aprender de vós. Precisamos das traducións para iso. Traducións que poden ensinar e crear diálogo. Precisámolas porque podemos aprender moito da vosa memoria histórica. Está en *Pensa nao* (en inglés, *Listing Ship*). N'As *rulas de Bakunin*, en *Seique* de Susana Aríns. A primeira novela non a traducín, aínda que

podería; a segunda, si. Chámase *And They Say...*, cun “and” engadido en inglés para dar idea de como a xente fala e cala, fala e cala, e... non esquece.

Seique xa é outra cousa. É un poema, unha novela, un ensaio e un berro, unha loita contra a vergoña do fascismo familiar. É historia pura, asasinatos documentados polo silencio. E o “seique” chega ben (ou mal, polo tema, xa que logo) aos e ás anglofalantes². O que non teñen moitos é conciencia da vosa guerra civil, porque nas aulas da secundaria non se falaba dela. Non se falaba porque o noso presidente demócrata Roosevelt calaba ante as bágoas dos republicanos como Castelao e os exiliados. FDR calaba toda crítica de Franco e falaba da Segunda Guerra Mundial, que si gañáramos. Na que loitara o meu pai ao longo de catro anos. Sobre Franco, mutis. Máis importante era o Plan Marshall, non sabedes? Eu, raibosa de ter que aturar tanto fascismo, pensei ao rematar a tradución de *And They Say...* que tiña que mercar outro exemplar e esgazalo, esnaquizalo, pintalo do vermello máis sangue posíbel, e vouno facer. O papel aguanta todo o que lle botaren, din. Quero probar se desfecendo o libro desfago o que fixeron os malditos, empezando no 36. Síntoo polo libro, dende logo. Só polo libro. A autora entenderá, seguro³.

Non esquezamos que, en todos estes comentarios, hai un convidado de pedra. É a falta de oportunidades de publicar as traducións de literatura galega. Agás Small Stations Press, cuxo editor é o británico Jonathan Dunne, afincado en Bulgaria —unha operación moi internacional, non si?—, os editores non abundan. Preguntémonos por que, se, como dixer, aquí tedes moito que dicir. A resposta non é difícil de atopar: de portas para fóra, semellaría que non sodes moi visíbeis. É porque non pensades que poida ter interese ou porque non vale a pena, que non poidamos entender? Non vou xulgar... Mais de feito non sodes vós as implicadas e implicados. Son as persoas que producen os libros, estivesen onde estivesen, na Galiza, en Nova York ou en Bulgaria. Cómpre que algunha entidade, ou algunhas, aposten polo que as persoas tradutoras vemos na vosa escrita. Que lean o que producimos e admitan publicalo.

Se publicar obras galegas traducidas ao inglés aínda se considera un risco, *so be it*, así sexa, digo. A responsabilidade nosa, miña, a das tradutoras, é de elixirmos ben, de escoller títulos e escritoras ou escritores que produzan boas obras, obras cun contido que fale de portas para fóra. A escolla pode abranguer clásicos e contemporáneos, vetustos e mortos, ou novos experimentos, voces novas.

Ás veces penso que vou ficar coma unha Penélope máis, tecendo a miña tea, en soidade. Falando coas voces do voso pasado nunha lingua da que vou namorada, coma nas cantigas, nunha lingua que non estudei. Mais é unha lingua que —coma no caso da miña compatriota Anne Marie Morris, autora do poemario de 1965 *Voz fuxitiva*— me chamou a estar con ela, escoitando campás coma tola e sen comunicar todo iso cos que falan a miña lingua porque a outra orella do Atlántico aínda non sabe ben o que vive na

² Nota da autora: Traducín tamén a capa do *Seique*; a tradución plástica, xa se ve, non colle aquí.

³ Nota posterior da autora: Non estraguei o volume logo de mercalo. Faría un libro “maqueta” ou de artista de querer magoar un libro así. O segundo exemplar rematou sendo agasallo para un amigo.

literatura desta terra. Que é terra e mar, emigración, pobreza e música, moitas veces expresadas en clave de retranca. Que é terra e mar, innovación, riqueza, metaliteratura e xogo, moitas veces expresadas coa máis profunda seriedade e compromiso.

Os anglofalantes e, sobre todo, os estadounidenses, precisamos aprender diso, e aprender de vós. É a vella teima das persoas que trasladamos un mundo que queremos, que consideramos valioso, a outro mundo. Porque acreditamos que cómpre pasar a voz, servir de pontes, crear curiosidades, permitir que se contemple a historia galega ao longo dos séculos, ou chorar, e sempre, sempre, facer rir. (Quen mellor para facer rir ca unha escritora coma Emma Pedreira? Quen mellor para facer contemplar a natureza e as súas lendas ca unha escritora coma Marica Campo?)

Os dous nomes que veño de mencionar vouvos comentar un pouco agora, porque, dende logo, elas e mais as súas obras trouxéronme á Coruña e déronme a residencia que tanto agradezo. E non a agradezo por min, porque xa fixen o que tiña que facer na Academia e agora estou a ruar pola vida, escollendo a rúa da escrita actual porque... porque antes tiña vida enteira, e agora nin teño media vida. Quero aproveitar os días e as noites.

Elixín dúas autoras e dúas obras por motivos diferentes. Unha pertence máis aos que chamo a “literatura clásica” (a definición pñoa eu, que algo clásico é algo que constituíu un punto de referencia, unha escritora coñecida, viva). É Marica Campo. A súa María Balteira (os relatos primeiro, despois tamén o teatro) seducíranme dende o primeiro momento. Literatura para mulleres do mundo, con memoria e con terra, con forza. Cun galego tamén da terra, asequíbel e arelante. Literatura didáctica, porque, de non ter lido os contos, non aprendería a historia de María Balteira, a soldadeira, ou non a vería do mesmo xeito. Non tería pensado moito en María Pita, soldado, en María Soliña, a non-bruxa. Non tería pensado tanto na presenza do medieval na escrita da Galiza. Será porque son dun país moi pobre, sen Idade Media? Non cho sei, mais penso que a presenza do medieval na Galiza é un dos seus recursos máis importantes, tanto para as artes como para a política.

O caso é que aprendín cousas novas do mundo antigo de Marica e escoitei unha voz fóra e dentro das voces medievais ou das imaxes dos artistas. E coñecín a autora, que xa é outra cousa. Da man da Balteira fun ao Val de Mao, a Lugo, a Armea. Aprendín nomes de plantas e herbas, algunhas das que lembraban a novela de Sarah Orne Jewett, *The Country of the Pointed Firs (A terra dos abetos aguzados)*. Estaba convencida de que Marica tiña a capacidade de comunicar cousas a un público feminino nos Estados Unidos, si que tiña. (E isto sen falar dalgúns poemas de Marica, un sobre Penélope, «Combate», que leo e releo, en ambas as dúas linguas que eu falo, unha mellor ca outra). *Confusión e morte de María Balteira* foi tema de dúas conferencias miñas en inglés, en Maine, en dúas universidades. Totalmente traducíbel!

Porén, eu quería subliñar algo máis; tamén quería falar do clásico que é a Balteira e mesmo do eterno que é, especialmente dende a perspectiva feminina e feminista. Da muller que non fica na casa, que rompe os moldes, as caixas e as pedras, as normas sexuais. Estou aquí precisamente coa residencia para facelo, para facer de Marica unha clásica aínda máis clásica. En inglés.

Que dicir de Emma Pedreira, entón? Escritora doutra xeración, rompedora de normas literarias e cun estilo exasperante cando se pon a facer xogos de palabras, reaxustes de contas, a berrar co que sabe, malia ser máis nova? Abrín *Bibliópatas e fobólogos* —título feito para facernos trabucar as sílabas ás persoas non galegofalantes—, abrín o libro mercado nunha libraría do barrio de San Pedro compostelán no 19... e rin. Rin polo orixinal e rin polo inglés, porque gosto de rir na lingua que for. Sabedes como é estar a ler, sabendo que queres e podes facer que a xente norteamericana goste do humor retranqueiro en inglés? Sabendo que non é un desafío coma unha catedral facer que as e os anglofalantes sintan o mesmo pracer? Que poden, se consegues que o texto chegue ata elas e eles? Se o traduces?

Se sodes amantes da palabra, sabédelo. Non importa a lingua que falabas, Rosalía. Mais se estamos as persoas que traducimos obrigadas a deixar os manuscritos na arca das nosas lembranzas, daquela como imos nós e os demais forasteiros aprender, como imos escoitar...? Precisamos divulgación, saídas, editores e editoras.

Quero deixarvos cun poema que fixen e publiquei nos anos en que comezaba a desexar que a xente do meu país descubrixe que a literatura galega fora «o gran milagre do mundo», como escribira Pimentel, como di o título do volume do PEN Club onde foi publicado. Podedes ver a clave —unha delas— na arela que existe en min⁴ de sementar a vosa lingua e os vosos libros nas terras onde eu me criei:

Se se me dese a escoller
 seguiría sendo branco o ceu
 até mañá
 Os tapices do silencio
 tecerían, irían medrando
 deica acadaren o cumio do meu
 valado preferido, valado de madeira crebada
 deica masacraren
 os (des)perfeitos todos, deixando
 só
 un sol transparente
 agardando un día de marzo
 teimoso
 de lucir as ponlas máis frouxas
 Polo de agora, axexo. Esta terra
 ingrávida, sedosa
 bordada
 por unha membrana sen costura
 (crebala constitúe un pecado)
 Só o sabugueiro desleal
 disposto, profundo

⁴ Cf. *Os libros que hai en min*, de Emma Pedreira (Cuarto de Inverno, 2021).

sabe penetrar na carne xiada e húmida
do tronco que aínda é novo
a súa curva náufraga, feita tona
a desfacer o seu propio círculo de xelo
unha extensión máis alá dunha silueta esfumada
inxectándose nas longas raígas
Quen me der
ser aquela neve
Quen che der
ser aquela árbore

Quen me dera que alguén de Galiza puidese ler todos os contos que teño escrito sobre este país. Contos que, infelizmente, están escritos en inglés e non traducidos.